

У навчальному процесі важливою є не тільки фундаменталізація змісту освіти, а й така організація навчальної діяльності, за якої зростала б пізнавальна активність учнів як необхідна умова їхньої успішності та їхня вибіркова мотиваційна спрямованість, без якої неможливе засвоєння складних природничих чи фізико-математичних знань

Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів

МОДЕЛЬ мотивації і соціальної поведінки (за Дж. Равеном¹) визначається взаємодією трьох складових: цінностей, компонентів компетентності і соціальних настанов. Щоб оцінити силу мотивації індивіда до певної діяльності (в нашому випадку — ставлення учня до навчання. — *Л. Л.*), необхідно врахувати всі три компоненти і з'ясувати, чи вважає людина цю діяльність важливою, тобто цінною для себе, чи прагне проявити свою компетентність у вирішенні поставленого завдання і чи підтримають її ті, чия думка для неї важлива, тобто соціальне оточення. Все це разом відіграє вирішальну роль в оцінці її мотивації і компетентності.

Людмила ЛИПОВА,
старший науковий співробітник,
Інститут педагогіки
НАПН України,
канд. пед. наук

ЦІНІСНО-СМИСЛОВИЙ КОМПОНЕНТ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Формування мотивації — складна дидактична проблема. Сьогодні вчені-педагоги і вчителі-практики наголошують, що загальним і поширеним явищем стала проблема зниження мотивації до навчання і серед учнів молодших класів, і серед старшокласників.

У реальній навчально-пізнавальній діяльності можна диференціювати аспекти діяльності за лінією «хочу» і «можу»: а) інструментальний, що визначає способи діяльності і б) *мотиваційний*,

¹ Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. — М., «Когито-Центр», 2002.

що характеризує ставлення особистості до тої чи іншої сторони дійсності, а також до своєї діяльності².

Отже, мотиваційний аспект навчально-пізнавальної діяльності є важливим чинником засвоєння знань і умінь на рівні компетенцій. Мотиваційні тенденції учня полягають у вибірковій мотиваційній спрямованості щодо змісту навчальних предметів і у підвищено-

Мотиваційний аспект навчально-пізнавальної діяльності є важливим чинником засвоєння знань і умінь на рівні компетенцій

му сприйнятті певної навчальної інформації. Процес пізнавального розвитку відбувається найактивніше саме в шкільному віці. У цей період важливим ре-

зультатом освіти стає не лише обсяг здобутих знань, а й розвиток особистості, зокрема її *мотиваційної сфери*, що є суттєвим завданням школи. Адже навчально-пізнавальна діяльність — процес, спрямований на оволодіння знаннями, уміннями і навичками, що сприяє розвитку особистості при свідомому, *вмотивованому ставленні учня до змісту діяльності*. Тому роль вчителів, шкільних психологів полягає в своєчасному *діагностуванні мотивів діяльності*. При цьому в основі організації навчально-пізнавальної діяльності, особливо із засвоєння фундаментальних знань, які, як відомо, є найбільш складними для засвоєння учнями, пріоритетним має бути розуміння значущості саме таких знань і ціннісної значущості самого учня щодо засвоєння цих знань. Тобто до структури навчально-пізнавальної діяльності має входити (у контексті формування навчальної мотивації до засвоєння фундаментальних знань) ціннісно-смісловий компонент. Він включає мотивацію, позитивне ставлення до предметів природничо-математичного циклу, потребу в їх пізнанні, усвідомлення необхідності узгодження особистісних предметних завдань³.

Таким чином, мотивація є одним із основних показників навчально-пізнавальної діяльності. Прагнення до набуття професій, в основі яких лежать фундаментальні знання, зумовлюють *вмотивоване*, свідоме ставлення учнів до навчання.

Наявність особистісного смислу в набутті знань — одна з умов формування *мотиваційної готовності* до виконання навчально-пізнавальної діяльності.

ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ МОТИВАЦІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ

З метою допомоги учням у засвоєнні фундаментальних знань, виборі профілю навчання і, врешті-решт, професійній самореалізації класному керівнику і шкільному психологу потрібно:

² Зеленина Е.Б. Одаренный ребенок: как его воспитывать и обучать? / Е.Б. Зеленина // Народное образование. — 2010. — № 8.

³ Овчинникова О.Н. Старшие подростки: мотивационная готовность к учебе и познанию. В поиске оптимальных условий / О.Н. Овчинникова, Т.М. Чурекова // Народное образование. — 2010. — № 2.

а) періодично проводити діагностику рівнів мотивації до навчання, анкетування і консультування учнів, вчителів, батьків;

б) застосовувати методики, що підвищують мотиваційну готовність учнів до навчально-пізнавальної діяльності (проблемні методи, проєктивна діяльність, шкільний експеримент тощо);

в) вести роз'яснювальну і просвітницьку роботу щодо необхідності набуття фундаментальних знань.

Без задоволення учнів своєю навчально-пізнавальною діяльністю складно сформулювати *найвищий усвідомлено-рефлексивний рівень мотиваційної готовності*, де провідну роль займають цінності саморозвитку, професійного самовизначення й самореалізації⁴.

Частина учнів від природи має *високу мотивацію до навчання*, прагнення до самоосвіти й самовдосконалення, достатній рівень інтелектуального розвитку, вона захоплена навіть самим процесом навчання, а не лише його результатом. Це, як правило, здібні й обдаровані учні. Для таких дітей зусилля вчителя мають бути спрямовані не стільки на розвиток мотивації (вона в них і без того достатньо висока), скільки на забезпечення можливості саморозвитку, на задоволення і розвиток освітніх потреб обдарованих дітей, надання можливості свідомого вибору змісту освіти, пошуку адекватних видів діяльності, необхідних для побудови індивідуального шляху розвитку дитини. У таких дітей пізнавальний мотив стійкий на всіх ступенях шкільного навчання⁵.

Крім дітей, що зазвичай добре навчаються, є категорія дітей, які схильні до *дослідницької й наукової діяльності*, особливо у сфері природничих наук. Дитяча потреба в дослідницькому пошуку зумовлена біологічно, дитина народжується дослідником. Такі діти потребують особливої уваги, їхній психічний розвиток розгортається як процес саморозвитку.

Методи організації дослідницької діяльності для цієї групи дітей мають свою специфіку. Зокрема це способи підвищення самооцінки у таких учнів, захоплення науковою діяльністю самого вчителя, вдалий добір теми дослідження, схвалення нестандартності у творчості, вміння знаходити і вирішувати проблеми тощо. А для природничих предметів необхідно розвивати ще й спостережливість, терпіння, наполегливість, здатність передбачати та оцінювати мінливі природні фактори тощо. Здатність дітей до дослідницької діяльності необхідно систематично і планово розвивати⁶. Проте таких дітей меншість, тому розвиток мотивації до набуття непростих фундаментальних знань залишається для вчителя досить актуальним, бо лише такий підхід може забезпечити результативну пізнавальну діяльність.

⁴ Там само.

⁵ Зеленина Е.Б. Одаренный ребенок: как его воспитывать и обучать? / Е.Б. Зеленина // Народное образование. — 2010. — № 8.

⁶ Блинова Е.Р. Мотивация учебно-познавательной деятельности школьников с помощью контекстной задачи / Е.Р. Блинова // Народное образование. — 2010. — № 6.

ПІЗНАВАЛЬНИЙ МОТИВ ЯК ВНУТРІШНЯ ПОТРЕБА

Сьогодні і вчителі-практики, і психологи, і дидакти визнають факт зниження пізнавального інтересу учнів як важливого мотиву навчання (з 25 % до 5 %). Серед *мотивів, що можуть позитивно вплинути на розвиток пізнавального інтересу*, розрізняють широкі соціальні мотиви (схвалення успіху, відповідальності тощо), мотиви досягнення успіху (бажання одержати хороший результат), престижні мотиви (прагнення бути першим і кращим) і, нарешті, пізнавальні мотиви, пов'язані з прагненням до здобуття нових знань та вмінь і подальшого задоволення від результатів процесу пізнання.

Інтенсивність пізнавальної ситуації залежить від віку дітей: у початковій школі вона епізодична, пізнавальний інтерес ситуативний. В учнів основної школи пізнавальні потреби «аморфні», не яскраво виражені. У старших класах вони стають стрижневими,

Пізнавальні інтереси стійкі, якщо вони базуються на *внутрішніх мотивах*, які збігаються з метою та змістом цієї діяльності

пов'язаними з обраним профілем навчання і подальшим вступом у вищий навчальний заклад для здобуття професії.

Як відомо, пізнавальні інтереси стійкі, якщо вони базуються на *внутрішніх мотивах*, які збігаються з метою та змістом цієї діяльності. Усі інші мотиви, за визначенням О.М. Леонтєва, є лише стимулами, що не завжди позитивно впливають на особистість учня. Втрата інтересу до знань пов'язана з тим, що внутрішні мотиви учнів до навчання, їхня особиста потреба в знаннях не збігаються із зовнішнім заданим змістом освіти. Це призводить до відчуження мотиваційної сфери учня від цілей і змісту шкільної освіти. Зазвичай учні відступають перед складним для засвоєння навчальним матеріалом, особливо з природничо-математичних предметів. Отже, при визначенні змісту освіти, особливо її варіативної складової, потрібно знаходити місця перетину інтересів учня і потреб держави.

Пізнавальна активність як стан готовності до здійснення навчальної діяльності залежить від пізнавальних мотивів, потреб, які виникають і актуалізуються в проблемній ситуації, яка стає імпульсом до пошукової, пізнавальної діяльності, викликає пізнавальний «апетит». Актуалізація пізнавальної діяльності відбувається тоді, коли виникає потреба в тих знаннях, які дуже необхідні для вирішення певної проблеми. Тоді й виникає внутрішній пізнавальний мотив («ці знання потрібні особисто мені»), який сприяє реалізації задуму.

Тобто зародження пізнавального мотиву відбувається як реакція на інтелектуальні складнощі, що виникають в ході певної діяльності. Отже, пізнавальний мотив як поштовх для досягнення мети є внутрішнім мотивом.

У процесі вивчення природничих предметів, які є переважно експериментальними, розгляд навчального матеріалу має відбу-

ватись як аналіз проведених дослідів (а не навпаки, коли дослідом вчитель підтверджує певне теоретичне положення) і з'ясування причин того чи іншого фізичного чи хімічного явища. При цьому встановлюється причинно-наслідкова залежність між явищами і фактами, виникає їх усвідомлення, тому такі знання стають фундаментальними, світоглядними. Вони сприяють розумінню (особливо у процесі вивчення біології, географії та інших природничих предметів) коеволюції людини і природи, необхідності раціонального природокористування, життя в гармонії з природою.

ПРОБЛЕМНЕ НАВЧАННЯ

Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів посилюється під час проблемного навчання, зокрема вирішення проблемних ситуацій. Один із способів мотивації — з'ясування суперечностей між набутими і новими знаннями. Наприклад, це відбувається у процесі ознайомлення в курсі хімії з явищем ізомерії, коли учні вперше з подивом дізнаються, що властивості речовини залежать не тільки від її складу (про що вони знали раніше), а й від будови цієї речовини та її структури (нова для них інформація).

Аналогічно відбувається й у процесі вивчення фізики під час розгляду парадоксів науки, фактів чи явищ, які явно суперечать один одному, або з'ясуванні суперечностей між науковим фактом і життєвим досвідом учнів.

Наприклад, з'ясування причини того, чому шуба «гріє», тощо.

Під час вирішення життєвих ситуацій у свідомості учнів з'являються питання, які для них є життєво важливими, тому й виникає внутрішня пізнавальна мотивація. У такому разі краще, якщо вчитель не дає учню готову інформацію, а порадить йому відповідну літературу чи інші джерела інформації для самостійного вирішення проблеми.

Способом викликання мотивації пізнавальної діяльності під час вивчення хімії може бути з'ясування суперечностей між очікуваним і реальним результатом дослідів. Наприклад, від дії фенолфталеїну на розчин соди його колір змінюється на малиновий (лужне середовище) проти очікувань, адже раніше учні знали, що розчини солей повинні бути нейтральними. Таким чином у свідомості учнів встановлюється факт гідролізу солей.

Пізнавальна активність може виникати й під час з'ясування суперечностей між результатами правильно і неправильно виконаних дослідів чи вправ (наприклад, коли порушена послідовність виконання чи інша умова). Спільне встановлення причин суперечностей, що виникли, посилює мотивацію пізнавальної діяльності учнів.

Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів посилюється під час проблемного навчання, зокрема вирішення проблемних ситуацій

Спочатку подив, а потім інтерес і мотивація до навчання виникає і у разі суперечностей між різними поглядами, оцінками певного факту чи події (зазвичай історичної чи природничої). Наприклад, підвищення середньорічної температури атмосфери Землі, тобто виникнення парникового ефекту, одні вчені пов'язують із викидом у атмосферу надлишкового вуглекислого газу, а інші, навпаки, викиди цього газу пов'язують із підвищенням температури вод Світового океану, адже розчинність газів у воді з підвищенням температури зменшується і вуглекислий газ із води потрапляє в атмосферу.

Тобто підвищення мотивації відбувається під час з'ясування причини і наслідку цього природного явища.

СУПЕРЕЧНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ

Мотивацію до пізнання, до з'ясування причин явища чи факту може викликати й ситуація сумніву. Наприклад, відомо що благородні (інертні) гази були винайдені ще за життя Д.І. Менделєєва, але вже після відкриття періодичного закону і періодичної системи

елементів. То де ж у таблиці хімічних елементів їх треба було розмістити?

Розмірковування учнів над цим питанням розсіюють у них сумніви, що вони здатні правильно вирішити проблему. Подібні знання, зокрема знання про будову атома, про завершений електронний шар атомів

Проблемне навчання програє інформаційному за обсягом інформації, проте вирішення суперечностей збуджує думку учня, формує мотивацію до навчання, розвиває логічне мислення, яке особливо необхідне під час проведення експериментів із природничих предметів

благородних газів без сумніву є фундаментальними, бо вони формують світогляд і позитивно впливають на навчальну мотивацію.

Вирішення суперечностей формує пізнавальну мотивацію, тренує мислення учнів, сприяє розкриттю інтелектуального потенціалу, адже інтерес формується на змісті матеріалу, що вивчається. Навчання лише частково зумовлено здібностями, в основному ж воно визначається емоційним станом учня. Тобто, як відомо, зміст і мотивація до навчання взаємопов'язані.

Саморозвиток здібностей до пошуку допомагає розкриттю потенційних можливостей, дає змогу відчувати радість відкриття. Пізнавальна активність максимальна в екстремальних умовах, коли емоційний накал, мотиваційний вплив надає поведінці конкретної спрямованості.

Проблемне навчання програє інформаційному за обсягом інформації, проте вирішення суперечностей збуджує думку учня, формує мотивацію до навчання, розвиває логічне мислення, яке особливо необхідне під час проведення експериментів з природничих предметів. Завдання вчителя — не підказувати висновки, а лише збудити мотивацію до навчально-пізнавальної діяльності,

спрямувати думку на вирішення проблеми. Для її вирішення важливе не стільки міркування, скільки розмірковування над сутністю суперечностей.

ФОРМУВАННЯ ПОНЯТЬ З ПОГЛЯДУ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

Суперечності у формуванні понять виникають також на межі сфери їхнього застосування або при підвищенні рівня засвоєння змісту. Наприклад, на уроках математики в основній школі учні дізнаються, що паралельні прями не перетинаються (за Евклідом), а у старшій школі учням стає відомо, що з причини кривизни простору паралельні лінії можуть перетинатись (за М.І. Лобачевським).

Ще один приклад (для підвищення рівня засвоєння поняття). Учні в основній школі, вивчаючи хімію, дізнаються про сталість складу речовин, тобто про дальтоніди (хоча цей термін і не вживається), а в старших класах їм стає відомо, що є речовини, склад яких змінний, тобто дізнаються про бертоліди. Аналогічно у 7-му класі учні переконані в тому, що луги — речовини, які містять гідроксогрупу, а у старших класах — що луги — речовини, які зв'язують протони (а гідроксогрупу можуть і не містити).

Отже, з позицій фундаменталізації знань визначення понять на вищому рівні має стати природним підсумком вивчення властивостей певного об'єкта, закономірним висновком із процесу засвоєння багатоманітних внутрішніх зв'язків і цілісності системи, в яку входить певне поняття, і подальшої його генералізації.

Резюмуючи, треба зазначити, що засвоєння знань та вмій учнів на рівні компетентностей може відбуватись і за умов мінімальної участі вчителя. *А от без активної участі самих учнів процес засвоєння фундаментальних знань на рівні сучасних вимог неможливий.* Тому потрібно стимулювати учнів до пізнавальної діяльності, створювати мотиви свідомого ставлення до навчання. Лише за таких умов можлива самореалізація учнів у житті, їхня адаптація в соціумі.